

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ HAL KATEQORİYASININ DİAXRONİK ASPEKTLƏRİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji
dilçilik

Elmi sahə: Filologiya- dilçilik

İddiaçı: **Elnurə Alim qızı Abbasova**

Fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, akademik
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru
Fidan Surət qızı Baxşiyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nərminə Şüa qızı İsayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xalidə Əlabbas qızı Babaşova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Eldar Rizvan oğlu Piriye

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son illərdə dilçilik elmi sahəsində aparılmış araşdırmalar arasında müqayisəli-tutuşdurma, müqayisəli-qarşılaşdırma metodu ilə yazılmış əsərlərin sayında xeyli artım müşahidə olunur. Misal üçün Azərbaycan-İngilis, Azərbaycan-Alman, Azərbaycan-İtalyan və s. dillər qarşılaşdırılır. Təbii ki, bu istiqamətdə olan araşdırmalar dünya dilçilik elminə inteqrasiya olunmaq və Azərbaycan dilçilik elminə töhfə vermək baxımından əhəmiyyətlidir. Lakin Azərbaycan dilinin ərəb dili ilə keçmişə getdikcə daha da dərinləşən əlaqəsini nəzərə alsaq, Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı hansısa dil hadisəsinin tədqiqinin ərəb dili ilə müqayisəli şəkildə yerinə yetirilməsini daha vacib və əhəmiyyətli hesab etmək olar. Bu istiqamətdə görülən işlər həm də Azərbaycan dilinin tarixini araşdırmaq baxımından mühüm ipuçları verir. “Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının diaxronik aspektləri”-nin öyrənilməsinə həsr edilmiş hazırkı araşdırma tarixən Azərbaycan dilində hal kateqoriyası ilə bağlı bir sıra qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirir.

Bu tədqiqatda biz halı tək-cə morfoloji, sintaktik səviyyədə deyil, semantik-koqnitiv səviyyədə də araşdırır və hər iki dildə halların diaxronik inkişafını müqayisəli şəkildə tədqiq edirik. İndiyədək Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının diaxronik aspektlərinin kompleks tədqiqata cəlb olunmadığını və belə bir qarşılaşdırmanın nəinki Azərbaycan və ərəb dilçiliyində, hətta dünya dilçiliyində bir ilk olduğunu, həmçinin Azərbaycan dilinin tarixi hal terminlərinin ərəb terminləri ilə ifadə edildiyini nəzərə alsaq, hazırkı işin aktuallığını bir daha anlamış olarıq.

Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, fərqli struktur-tipoloji xüsusiyyətlərə malik dillərin diaxronik-komparativ və kontrastiv müstəvidə araşdırılması dillərin hər biri üçün əhəmiyyətli nəticələrə səbəb olur. Dissertasiya morfoloji, sintaktik, semantik-koqnitiv səviyyələri əhatə edən hal kateqoriyasının Azərbaycan və ərəb dilləri müstəvisində araşdırılması; ərəb ədəbi dili ilə müqayisədə Azərbaycan dili hallarında müşahidə edilən morfoloji təkamülün tədqiqi; Azərbaycan və ərəb dili hallarının

universal və spesifik cəhətlərinin üzə çıxarılması; müqayisə olunan Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının qrammatik kateqoriyalar sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi prinsiplərinin öyrənilməsi; sintaktik əlaqələrin qarşılaşdırılması baxımından da aktualdır.

Azərbaycan dilinin tarixi hal kateqoriyasının əks olunduğu ilk elmi mənbə Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsəri hesab olunur. Dilimizin hal kateqoriyasının ən geniş tədqiqinə H. Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” əsərində rast gəlinir. Ə. Rəcəbli, B. A. Serebrennikov, Ə. Tanrıverdi, Q. R. Mirzəzadə, T. Hacıyev, S. Əlizadə, Ə. Dəmirçizadə, A. Babayev, N. Cəfərov kimi dilçilərin araşdırmalarında hal kateqoriyasına geniş təmas olunur. Ərəb dilinin hal kateqoriyası “irab” adı altında ərəb linqvistiklərindən İbn Mənzur, A. Həsən, M. Muhyiddin, İbn Xəldun Şəddadi, Əbu Bəkr Əli Əbdül Alim, S. Fəyyaz, qərb dilçilərindən isə K. Rayding, R. Hasselbax və s. əsərlərində tədqiq olunur. Lakin indiyədək Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının diaxronik aspektləri kompleks tədqiqata cəlb olunmamış, Azərbaycan və ərəb dillərinin hal kateqoriyası müqayisəli-tipoloji tədqiqat obyektii olmamışdır.

Tədqiqatın obyektii və predimetii. Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyası, predimetini isə müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının strukturu, semantikasii, diaxronik təkamül prosesində fonetik, morfoloji, kəmiyyət dəyişmələri müstəvisində hal rollarının, hal formaları və əlamətlərinin, tematik əlaqələrin və s. ifadəsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının diaxronik aspektlərinin müasir dilçilik nəzəriyyələri əsasında müxtəlif metodlarla diaxronik-sinxronik, struktur, semantik, keys-layk koqnitiv kateqoriyalar müstəvisində araşdırılmasından və hər iki dilin hal kateqoriyasının müqayisəli-tipologiyasını müəyyən etmək tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bir sıra konkret vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulmuşdur:

– hal anlayışının mənşəyi, hal formaları və hal əlamətlərini nəzərdən keçirmək;

- hal nəzəriyyələri, dərin və səthi strukturlar, morfoloji hal, hal rolları və hal əlaqələri haqqında təsəvvür yaratmaq;
- hal və semantik-koqnitiv kateqoriyalar, θ-rollar, semantik hallar, qrammatik və tematik rolları müəyyənləşdirmək və onların Azərbaycan və ərəb dillərində uğurlu tətbiqinə nail olmaq;
- Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının qrammatik kateqoriyalar sistemində yerini müəyyənləşdirmək, ərəb dilində amil və Azərbaycan dilində idarə əlaqəsini qarşılaşdırmaq;
- ərəb dili qrammatikasında irab, “bina” və halların morfoloji əlamətlərini ayırd etmək;
- Şumer və qədim türk dillərində bənzər hal əlamətlərini üzə çıxarmaq;
- Azərbaycan və ərəb dillərində halların diaxronik və sinxronik tipologiyasını xarakterizə etmək və s.

Tədqiqatın metodları. Müqayisəli-diaxronik yanaşma istər Azərbaycan, istərsə də ərəb dilinin hal kateqoriyasının tarixi inkişafını araşdırmaq baxımından çox əlverişlidir. Tədqiqatda Azərbaycan və ərəb dillərində halların diaxronik-komparativ tipologiyasını müəyyən etmək üçün müqayisəli-tarixi, diaxronik-sinxronik, kontrastiv və digər metodlardan istifadə olunmuşdur. Erkən yeni dövr avropasında Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair yazılmış əsərlərdə Türk-Azərbaycan dili ilə bağlı faktik materialların, hətta qrammatik terminlərin ərəb dilində və ərəb əlifbası ilə verilməsini nəzərə alsaq, onda tədqiqatın diaxronik yükünü və müqayisəli metodun əhəmiyyətlik dərəcəsini təsəvvür edə bilərik.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar: 1.Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyası morfoloji, sintaktik, semantik və koqnitiv səviyyələri, dərin və səthi strukturları əhatə edir. 2.Semantik hallar təkcə Azərbaycan və ərəb dili üçün yox, bütün dünya dilləri üçün universaldır. Fərq yalnız ifadə vasitələrində təzahür edir. 3.Diaxronik təkamül prosesində ərəb dili ilə müqayisədə Azərbaycan dili hallarında müəyyən morfoloji dəyişikliklər müşahidə olunur. Qarşılaşdırılan hər iki dildə halın bir-birindən fərqlənən ifadə vasitələri mövcuddur. 4.Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində adlıq hal sıfır şəkilçili olsa da, ərəb dili də daxil olmaqla sami dillərində adlıq halın spesifik şəkli əlaməti vardır. 5.Türk dillərinin sıfır şəkilçili adlıq halı

şumer dilindəki absolyut hala uyğun gəlir. 6. Azərbaycan dilində ismin hal əlamətləri morfemlərdən təşkil olunursa, ərəb dilində hal əlamətləri diakritik işarələrdən təşkil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq Azərbaycan və ərəb dillərinin hal kateqoriyasının diaxronik aspektləri qədim türk, şumer, akkad, digər sami dilləri və yeri düşdükcə müasir dillərlə müqayisədə sistemli şəkildə araşdırılır. Qərb dilçiliyinin ən yeni nailiyyətlərindən faydalanaraq “mərkəzi hal” və “periferik hal” bölgüsü ərəb dilində hallara ilk dəfə tətbiq olunur. İstər Azərbaycan, istərsə də ərəb dillərində halların indiyədək üzə çıxarılmamış bəzi xüsusiyyətləri müəyyənəndirilir. Məsələn, tədqiqatın gedişində aydın olur ki, ərəb dilində “məhəlli irab” adlanan hallanma növü *abstrakt* hallanmaya aiddir. Azərbaycan dilində isə qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri-müəyyən yiyəlik hallar abstrakt hallardır. Hər iki dildə müqayisəli-tipoloji tədqiqata cəlb edilən hal kateqoriyasının diaxronik-sinxronik təhlilin qarşılıqlı asılılığı müstəvisində nəzərdən keçirilməsi, ən qədim mənbələrdən – şumerlərdən, akkادلardan, digər sami dillərindən başlamış XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair qərb dillərində yazılmış və indiyədək araşdırılmamış əsərlərə qədər – hal kateqoriyasının təkamül prosesinin diaxronik aspektlərinin izlənilməsi mövzunun elmi yeniliklərindəndir. Azərbaycan və ərəb dillərində hallar ilk dəfə olaraq ümumi dilçilik müstəvisində tədqiq edilərək hal rolları, dərin hallar, θ-rollar (seta-rollar) və semantik hallar araşdırılır, halın semantik-koqnitiv mahiyyəti ayırd edilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyada Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının diaxronik aspektləri qərb dilçiliyinin ən yeni nailiyyətləri tətbiq olunmaqla araşdırılır, tədqiqatın nəticələri ərəb və Azərbaycan dilinin materiallarının müqayisəsi zəminində ümumiləşdirilir. Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyi nöqtəyi-nəzərindən halın diaxronik-komparativ aspektdə müxtəlif sistemli dillərdə araşdırılması probleminin nəzəri əsasları təsbit olunmuşdur. Tədqiqat işinin nəticələri ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində tədris olunan “Azərbaycan dilçiliyi”, “Müqayisəli dilçilik”, “Nəzəri dilçilik”, “Ərəb dilçiliyi” fənlərinin tədrisində köməkçi vasitə kimi, həmçinin Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyasına və

sintaksisinə dair yeni dərsləklərin yazılmasında mənbə qismində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Tədqiqatın nəticələri Respublika və Beynəlxalq konfranslarda məruzə olunmuş və dissertantın çap olunmuş məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 6 səhifə, I fəsil 17 səhifə, II fəsil 41 səhifə, III fəsil 59 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 15 səhifə. Ümumi həcmi 138 səhifə – 217,850 işarə.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın “Hal kateqoriyası haqqında ümumi məlumat” adlanan birinci fəslə 5 yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəslin birinci yarımfəslə “Hal anlayışının mənşəyi” adlanır. Bu yarımfəsildə hal anlayışının mənşəyinə ekskurs edilir.

“Hal” anlayışının əsası qədim yunan dilinə gedib çıxır. Mənbələrə görə, bugünkü ənənəvi “case” (hal) termini, böyük ehtimalla qədim yunancadan qaynaqlanır. Buna baxmayaraq, latın dilinin də bu terminin inkişafında böyük rol olmuşdur. Sözügedən termin qədim yunan dilində hərfən “düşən”, “uzaqlaşan” mənalarını bildiren “ptotis” sözünün latın dilindəki qarşılığı olan “casus” sözünə dayanır. Hal

kateqoriyası haqqında ilk dəfə Aristotelin “Poetika”sında qədim yunan dilindən bəhs edilərkən danışılmışdır¹.

İkinci yarımfəsil “Hal formaları və hal əlamətləri” adlanır. Bu bölmədə *hallar*, *hal formaları* və *hal əlamətləri* anlayışlarının fərqləri aydınlaşdırılır. Bəzən *hal əlamətləri* və *hal formaları* anlayışlarını bir-biri ilə qarışdırırlar. B. J. Bleyk hal, hal əlamətləri və hal formaları arasındakı fərqi belə izah edir: “Hal termini bir hal sisteminə malik olmaq fenomeni üçün istifadə edilir və belə bir sistemə malik olan dil hal dili də adlanır... Hal “əlamətləri” affiksləri nəzərdə tutursa, hal “formaları” tamamlanmış (hal morfemləri qəbul etmiş –E. A.) sözləri nəzərdə tutur.”². Deməli, dilimizdə işlənən $-(n)m^4$, $-(y)a^2$, $-i^4$, $-da^2$, $-dan^2$ və ya ərəb dilindəki $-u(n)$, $-i(n)$, $-ə(n)/a(n)$ hal formaları hesab olunmur.

“Hal əlamətləri” ərəb dilində *علامات الإعراب*, ingilis dilində *case markers* ifadələri ilə adlandırılır³. Hal əlamətləri ilə əlaqədar digər bir mühüm faktor ondan ibarətdir ki, hər bir hal hər paradigmada fərqli işarələnmək məcburiyyətində deyil. Məs., latın dilində altı hal var, ablativ hal üç fərqli haldan – ablativ, lokativ, instrumental – ibarətdir. Halbuki, sözügedən halların hal əlamətləri eynidir. Belə hal birləşmələri “hal sinkretizmi” adlanır.

Hal sinkretizmi Sami dillərində də müşahidə edilir. Bu haqda R. Hasselbax yazır: “Akkad və finikiya dillərində ilk olaraq nominativlə akkuzativ birləşmiş, lakin genitiv fərqli olmuşdur. Bu iki halın birləşməsi onların feillə uzlaşmalarının kodlaşdırılması ilə izah olunur, sami dillərində işlənən $-u$, $-i$, $-a$ və.s. hal formları deyil, hal şəkilçiləridir”⁴.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsli “Hal nəzəriyyələri” adlanır. Bir çox müasir linqvistik nəzəriyyələr dünya dillərində hal, halların iş-

¹ Kalkan, U. Türkiye türkçesinde hal (durum) kavramı ve hal (durum) eklerinin işlevleri / U. Kalkan. Kocatepe: Afyonkarahisar, – 2006. – 117 s.

² Blake, J. Case / J. Blake. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2001. – 227 p.

³ Samy, W. Basic Arabic: A Grammar and Workbook / W. Samy, L. Samy. – Abingdon-on-Thames: Routledge, – 2014. – 358 p.

⁴ Hasselbach, R. Case in Semitic: Roles, Relations, and Reconstruction / R. Hasselbach. – Oxford: OUP, – 2013. – 353 p.

lədilməsi və hal sistemlərini təsvir etməyə çalışır. N.Fukui bildirir ki, N. Çomski halı *morfoloji və abstrakt* hal adlandırmaqla iki cür izah edir. Onun fikrincə, *morfoloji hal* dünya dillərində, sadəcə sintaktik mexanizmdir. Bu mənada *hal* termini sintaktik əlaqələrin semantik təmsilçilərini təsvir etmək üçün istifadə edilir. *Abstrakt hal* isə nominal elementlərin abstrakt xüsusiyyətlərini və onların xarakteristikalarını ifadə edir⁵. O həmçinin bildirir ki, abstrakt hal müəyyən konstruksiya ilə əlaqədar olan *abstrakt* əlamətlərdir. Abstrakt əlamətlər ingilis dilində nadirən fonetik təzahürləri olan, lakin hər bir ismi frazaya əlavə olunması, əslində, vacib hesab olunan bir xassədir⁶. Bəzən “abstrakt hal” “dərin hal” da adlanır. Abstrakt, yaxud dərin halın morfoloji haldan məhrum olan dillərdə mövcud olduğu bildirilir.”⁷ Ərəb dilində də elə sözlər var ki, onların hal əlaməti zahiri olmur. Ərəblər zahiri əlamətə malik olmayan hallanmanı “məhəlli irab” adlandırırlar. Deməli, bu dildəki “məhəlli irab”ı *abstrakt* hallanmaya aid edə bilərik. Azərbaycan dilində isə hallar daha çox morfoloji hala uyğun gəlir. Lakin dilimizdə qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri müəyyən yiyəlik halları *abstrakt hallar* hesab etmək olar. Çünki burada da hal əlamətləri açıq təzahür etmir, halların semantikasını isə kontekstdən anlaşırlar.

R.Cekendof tematik əlaqələrlə hal şəkilçilərini müqayisə edərək yazır:“...tematik əlaqələr *diakritik sistem* olan hal şəkilçilərinə bənzəmir. Əksinə, onlar struktur əlaqələr sistemidir.”⁸ Onun bu yanaşmasından belə anlaşılır ki, hallar diakritik i^oarələr olmaqdan başqa heç bir dərin funksiya və rollara malik deyildir. Təbii ki, bu yanaşma ilə razılaşmaq o qədər də asan deyil, çünki hallar həm də semantik

⁵ Fukui, N. Merge in the Mind-Brain: Essays on Theoretical Linguistics and the Neuroscience of Language / N. Fukui. – Abingdon: Taylor & Francis, – 2017. – 296 p.

⁶ Vergnaud, J. Foundational Issues in Linguistic Theory: Essays in Honor of Jean-Roger Vergnaud / J. Vergnaud. – Cambridge: MIT Press, – 2008. – 389 p.

⁷ Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics / D. Crystal. – America: John Wiley & Sons, – 2008. – 560 p.

⁸ Jackendoff, R. Semantic Interpretation in Generative Grammar / R. Jackendoff. – Cambridge: MIT Press, – 1974. – 400 p.

əlaqələri və funksiyaları ifadə edir. Bu zaman hal dərin struktur əlaqələrlə təmasda olur və semantik mahiyyət kəsb edir.

Birinci fəslin dördüncü yarımfəslə "Dərin və səthi strukturlar" adlanır. Hal qrammatikası ilə məşğul olmazdan əvvəl "dərin və səthi strukturlar" arasındakı fərqi dərk etmək əsas və fundamental prinsiplərdəndir⁹. N. Çomski bildirir ki, dərin struktur semantik məzmunu səthi struktur isə fonetik formanı ifadə edir¹⁰. Səthi struktur forma, dərin struktur isə məzmunla əlaqədardırsa, nəticə etibarilə, hallar semantik əlaqələri və funksiyaları ifadə etdiyi üçün dərin strukturlarla əlaqədar olub semantik səciyyə daşıyır, morfoloji formaları ifadə etdiyi üçün isə səthi strukturlarla əlaqədar olub sintaktik xarakter daşıyır. Deməli, halların izahını biz sadəcə, morfoloji formalarla məhdudlaşdırmamalı, onun dərin funksiyalarına, abstrakt cəhətlərinə də təmas etməliyik.

Bu fəslin dördüncü yarımfəslə isə "Morfoloji hal, hal rolları və hal əlaqələri" adlanır. Hal əlaqələri dedikdə, semantik rollardan daha əhatəli olan sintaktik əlaqələr (subyekt, vasitəli obyekt və s.) nəzərdə tutulur¹¹. Sintaktik əlaqələr, qrammatik rollar da adlanır. Azərbaycan dilində hal formaca morfoloji, funksiya cəhətdən sintaktik tələblərdən doğur¹². Ərəb dili hal sonluqlarının başlıca funksiyası idarə etməni göstərməkdir. Başqa sözlə, bu dildə hallar xüsusi sintaktik funksiya yerinə yetirməkdən daha çox idarə tipinin göstəricisidir. Yəni onun məxsusi sintaktik yükü yoxdur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, əslində, ərəb dilində hallar buraxılında sözlərin cümlədəki sintaktik funksiyalarını söz sırası müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilində isə yalnız qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri-müəyyən yiyəlik halda şəkilçi atıla bilər.

Dissertasiyanın "Azərbaycan və ərəb dillərində semantik hallar, qrammatik rollar və tematik əlaqələr" adlı ikinci fəslə beş yarımfəsil

⁹ Mazarweh, S. Fillmore Case Grammar / S. Mazarweh. – Münhen: GRIN Verlag, – 2010. – 28 p.

¹⁰ Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax / N. Chomsky. – Cambridge: MIT Press, 2014, 296 p.

¹¹ Blake, J. Case / J. Blake. – Cambridge: University Press, – 2001. – 227 p.

¹² Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya / M. Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 280 s.

və paraqraflardan ibarətdir. “Hal və semantik-koqnitiv kateqoriyalar” adlanan birinci yarımfəsildə hallar və onların koqnisiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır.

İ.Şlizingerin “Koqnitiv məkan və linqvistik hal” adlı əsərində hallar və onların koqnisiya ilə qarşılıqlı əlaqəsindən geniş bəhs olunur. Orada da qeyd olunduğu kimi, halların konseptual və ya koqnitiv kateqoriyalar olması haqqında fikirlərə tez-tez rast gəlinir. O, yazır: “...hal kateqoriyası dildən asılı olmadan koqnisiyada mövcud olmuşdur”.¹³ Biz də bu fikirlə razılaşıaraq hesab edirik ki, hallar bu və ya digər forma almazdan əvvəl şüurda mövcud olduğu üçün məhz koqnisiya ilə bir başa əlaqədardır.

İkinci fəslin ikinci yarımfəsli “θ-rollar və semantik hallar” adlanır. Tematik əlaqələr, yaxud θ-rollar adlanan tematik rollar feillə onun komplementləri arasında yer tutan bəzi semantik əlaqələrin xüsusiyyətləridir. Tematik rollar dedikdə dərin hallar başa düşülür¹⁴. Bu əlaqələr, adətən, feillə müəyyənləşən *agent*, *pasient* və *hədəf* məfhumları ilə ifadə olunur. *Agent*, *pasient* və ya *hədəf* məfhumlarını Azərbaycan və ərəb dili nümunələri ilə izah edək: أرسل فؤاد المنتجات من مصر إلى لبنان -Fuad məhsulları Misirdən Liviyaya göndərirdi.

Burada “فؤاد” – agent, “المنتجات” – pasiyent, “من مصر” – mənbə, “إلى لبنان” isə hədəfdir.

“İlyas kitabları Gəncədən Bakıya yolladı” cümləsində isə “İlyas” – agent, “kitabları” – pasient, “Gəncədən” – mənbə, “Bakıya” – hədəfdir.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəsli “Qrammatik və tematik rollar” adlanır. Qrammatik rolların sahəsi sintaksisdir. Onlar predikasiyaların deyil, cümlənin xassələridir. Məsələn, subyekt isimlə feil arasındakı əlaqəni bildirir. Çünki isim feilin morfoloji formalarını idarə edir¹⁵. Tematik rolları, həmçinin *semantik və funksional rollar* adlan-

¹³ Schlesinger, M. Cognitive space and linguistic case: semantic and syntactic categories in English / M. Schlesinger. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – 239 p.

¹⁴ Primus, B. Cases and Thematic Roles: Ergative, Accusative and Active / B. Primus. – Berlin: Walter de Gruyter, – 2010. – 296 p.

¹⁵ Frawley, W. Linguistic semantics / W. Frawley. – Abingdon: Routledge, – 2013. – 544 p.

dıran L. Kats, K. Rekser və M. Peter kimi müəlliflər onları qrammatik halın formal əlamətləri ilə semantika arasında “nəzəri körpü” adlandırırlar. Bu, predikatların valentliyini təsvir etməklə izah olunur. Morfoloji hal fleksiyasına malik olan dillərdə tematik rollarla hal arasında kovariasiya mövcuddur. Cümlədə sözün tematik rolu, qismən onun halı ilə ifadə olunur¹⁶. Morfoloji hallar qrammatik rollar kimi, sadəcə, tematik rolları təsvir etmir. Məsələn, *I have the book* cümləsində “I” və “the book” morfoloji cəhətdən nominative haldadır¹⁷. Bu misalın ərəb dilində ekvivalenti لي كتاب, Azərbaycan dilində isə *mənim kitabım vardır* cümləsidir. Ərəb dilindəki nümunədə ۞ prepozisiyasından sonra gələn ۞ bitişən əvəzliyi genitiv hal yerində olsa da, hal əlaməti “müqəddərdir” (zahiri deyil), كتاب isə nominativdədir. Azərbaycan dilində isə “mənim” genitiv halda, mənsubiyyət şəkilçili “kitabım” sözü nominativdədir. Göründüyü kimi, ingilis, Azərbaycan və ərəb dillərindən götürülmüş bu nümunələrdə eyni *predikasiya* ifadə edilir.

Bu fəslin dördüncü yarım fəslə “Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının qrammatik kateqoriyalar sistemində yeri” adlanır. Ərəb dilində isimlə yanaşı digər nitq hissələri də hal kateqoriyasının əmələ gəlməsində iştirak edir. Buna görə də ərəb dilində hal kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur¹⁸. Dilimizdə bu kateqoriyanın xüsusi, yaxud ümumi kateqoriya olması haqda fərqli fikirlər mövcuddur. Qeyd edək ki, dilimizdə halın xüsusi qrammatik kateqoriya hesab olunması prinsipi ərəb dilindəkindən fərqlənir. Bəzi dilçilərimiz hal kateqoriyasını ona görə xüsusi qrammatik kateqoriya hesab edir ki, o, yalnız ismə xas xüsusiyyət hesab edilir. Çünki sifət, feili sifət, say və bir sıra əvəzlilərin sintaktik mövqeyi onların ismin əvvəlində təyin rolunda çıxış etməsindən ibarətdir və onların heç birinin özünə məxsus hal şəkilçisi yoxdur. Deməli, hal kateqoriyasını

¹⁶ Katz, L. Case morphology and thematic role in word recognition / L. Katz, K. Rexer, M. Peter // – Mansion Church, UK: Morphological Aspects of Language Processing by Laurie Beth Feldman, – 2013. – p.79-109

¹⁷ Frawley, W. Linguistic semantics / W. Frawley. – Abingdon: Routledge, – 2013. – 544 p.

¹⁸ Çörtçü M. Sarf-Nahiv edatlar / M. Çörtçü. – İstanbul: İfav yayınları, – 2003. – 455 s.

Azərbaycan dili qrammatikası çərçivəsində dəyərləndirdikdə bu kateqoriyanı xüsusi qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirmək daha düzgün hesab olunur.

Beşinci yarımfəsil “Ərəb dilində amil və Azərbaycan dilində idarə əlaqəsi” adlanır. Ərəb dilində söz və ya cümlədə morfologiya və sintaksisin, həmçinin fərdi sözlərin forma və ya şəklini müəyyən edən asılılıq əlaqələrinin şəbəkələri arasında qarşılıqlı əlaqələr vardır. Bu əlaqələri qaydaya salan iki əsas prinsip mövcuddur: uzlaşma və idarə. Cümlə və ya frazada söz, yaxud leksik qrupların bir-biri ilə uyğunlaşması, yəni birinin digərinin xüsusiyyətlərini əks etdirməsi uzlaşma adlanır. Məs., ərəb dilində təsniyə qadın cinsində olan bir isim eyni xüsusiyyətləri daşıyan sifət tələb edir (مدینتانی کبیرتانی – iki böyük şəhər). Eyni zamanda subyektə təkdə, kişi cinsində olan feil onunla cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır (حَضَرَ كَرِيمٌ Kərim gəldi).

“Amil” ərəb qrammatikası nəzəriyyəsinə qədim tarixə malik anlayışlardan biridir. O, sözü adlıq, təsirlik, yiyəlik, yaxud sükun halında idarə edir. “Uşaq güldü” dedikdə “الطفل” –feili cümlənin mübtədası olub adlıq halda qoyulmuşdur. Onun adlıq halda qoyulmasına səbəb olan amil isə ضحك feilidir. Növbəti أَحَبَّ النِّظَامَ –“İntizamı sevirəm” cümləsində “النظام” –vasitəsiz tamamlıq olub təsirlik halda işlənmişdir, onu təsirlik hala salan amil أَحَبَّ feilidir.¹⁹

Beşinci yarımfəslin birinci paragrafı “Ərəb dili qrammatikasında irab” adlanır. “İrab” sözü qrammatik termin kimi *hal şəkilçiləri üzrə dəyişmə, təsriflənmə və s.* mənalar verir və müxtəlif elementlər arasındakı münasibəti ifadə edir²⁰.

C. Owens ərəb qrammatikasında “hal” üçün xüsusi bir terminin olmadığını söyləyir və qeyd edir ki, hal və feil şəkillərini bildirən “irab” termini *amilin* təsiri ilə söz sonluğunun dəyişməsini ifadə edir²¹. İrab terminini dilimizdə işlətdiyimiz “hal” və ingilis dilindəki “case” termini ilə qarışdırmaq olmaz. İrab sözünün ingilis dilində

¹⁹ أبو بكر علي عبد العليم، الموسوعة النحوية والصرفية الميسرة، القاهرة 2004، 543 ص

²⁰ Abbasova, E. A. Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyası // –Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2016. № 1, – s.181-189.

²¹ Owens, J. Early Arabic Grammatical Theory: Heterogeneity and Standardization / J. Owens. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, – 1990. – 294 p.

qarşılığı “diclension”²² sözüdür ki, bu da Azərbaycan dilinə “hal” yox, “hallanma” deməkdir. “Hal” söz birləşməsində və ya cümlədə adların başqa sözlərə olan münasibətini ifadə edirsə, “hallanma” bir sözün dəyişmələrinin məcmuyunu bildirir²³. Dilimizdə işlənən ərəb mənşəli *hal* sözü mənəbə dildə *dəyişmək*, *çevrilmək* və s. mənalar bildirən *حَال* feili ilə eyni kökdən olan *حَالٌ* sözüdür²⁴. *حَالٌ* sözü *şərait*, *hal* və s. leksik mənalara malikdir. Bu söz Azərbaycan dilçiliyində isimlərin və ya isimləşdirilən adqruplu sözlərin cümlə daxilindəki *halını* ifadə edən termin kimi işlənsə də, ərəb dilində sintaktik termin kimi zərfliyin adlandırılmasında istifadə olunur.

Beşinci yarımfəslin ikinci paragrafı “Ərəb dilində “bina”nın qrammatik mənası” adlanır. “Bina” qrammatik termin kimi *dəyişməz forma*, *dəyişməzlik* və s.²⁵ mənalarını bildirməklə söz sonlarında fleksiyanın olmamasını ifadə edir. Ərəb dilində sözlər hallanıb-hallanmaq baxımından *murab* və *məbni* olmaq üzrə iki yerə bölünür. *Murab* cümlədəki yerinə görə sonluq səkilçisi dəyişən və ya hallanan sözə deyilir. *Məbni* isə cümlədəki yerindən asılı olmayaraq hal əlaməti olmayan, dəyişməyən sözlərə deyilir²⁶. Ərəb dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində hallana bilməyən isim yoxdur.

Beşinci yarımfəslin üçüncü paragrafı “Ərəb dilində halların morfoloji əlamətləri” adlanır.

Müasir standard ərəb dilində olduğu kimi, klassik ərəb dilində də adqruplu sözlərin paradigmalarını göstərən üç qrammatik hal mövcuddur: *raf* (adlıq), *nasb* (təsirlik), *cərr* (yiyəlik)²⁷. Ərəb dilində adlıq halda olan söz mərfu, yiyəlik halda olan söz məcrur, təsirlik

22 الدكتور روجي البعلبكي، المورد قاموس عربي-إنكليزي، دار العلم للملايين، 21ط، بيروت- لبنان، 2007، 1256ص

23 Azərbaycan dilinin qrammatikası / Red. R. Ə. Rüstəmov, Z. İ. Budaqova. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, – c. 1. – 1960. – 334 s.

24 الدكتور روجي البعلبكي، المورد قاموس عربي-إنكليزي، دار العلم للملايين، 21ط، بيروت- لبنان، 2007، 1256ص

25 الدكتور روجي البعلبكي، المورد قاموس عربي-إنكليزي، دار العلم للملايين، 21ط، بيروت- لبنان، 2007، 1256ص

26 Çörtçü M. Sarf-Nahiv edatlar / M. Çörtçü. – İstanbul: İfay yayımları, – 2003. – 455 s.

27 تأليف الشيخ مصطفى الغلاييني، كتاب النحو - جامع الدروس العربية، الجزء الأول، الطبعة الثامنة والعشرون، منشورات المكتبة العصرية، بيروت، 1993، 902ص

halda olan söz mənsub adlandırılır²⁸. Bu dildə istər qeyri-müəyyənlik, istərsə də müəyyənlikdə adlıq halın qrammatik əlaməti mövcuddur. Belə ki, adqruplu sözlərin son samiti üzərinə yazılan “*dammə*” işarəsi (◌) müəyyənlikdə olan sözlərin adlıq halını bildirir və qısa [u] kimi tələffüz olunursa, qeyri-müəyyən adlıq halda olan sözlər “*tənvin dammə*” (◌) ilə işarələnir və [un] kimi tələffüz edilir²⁹. Məs.: قَلَمٌ، الْقَلَمُ. Təbii ki, burada söhbət murab sözlərdən gedir. Azərbaycan dilində isə adlıq halın əlaməti sıfıra bərabərdir. Məs.: qələm, kitab, saat və s.

Ərəb dilində müəyyən yiyəlik halı bildirmək üçün hansısa sözün son samiti üzərinə yazılan hərəkə “*kəsrə*” (◌) adlanır. Bu işarə qısa [i], bəzən də [ɪ] kimi tələffüz edilir. Qeyri-müəyyən yiyəlik halın əlaməti isə “*tənvin kəsrə*” (◌) adlanır və [in] kimi tələffüz edilir³⁰. Məs.: 1) لم أكتب إلى صديقنا - bir dostuma yazdım; 2) كتبت إلى صديق لي - dostumuza yazmadım;

Azərbaycan dilində müəyyən yiyəlik halın şəkli əlaməti olsa da, qeyri-müəyyən yiyəlik halın şəkilçisi yoxdur. Məs.: şöbə müdiri.³¹

Ərəb dilində müəyyən təsirlik halı bildirmək üçün sözün son samiti üzərinə yazılan hərəkə “*fəthə*” (◌) adlanır və [ə/a] kimi tələffüz olunur. Qeyri-müəyyən təsirlik halın əlaməti isə “*tənvin fəthə*” (◌) adlanır və [ən/an] kimi tələffüz edilir³². Məs.: 1) مَن أكتب رسالة - Mən məktub yazıram; 2) قرأت الكتاب - kitabı oxudum;

Ərəb dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən təsirlik halın morfoloji əlaməti yoxdur. Məs.: kitab oxuyuram.

Ərəb dilində isimlərdə olduğu kimi feillərdə də hallar onların sonunda amil nəticəsində törəmiş hərəkələrə müvafiq olaraq adlandırılır. Feillərin halları dedikdə onların şəkillərə görə dəyişməsi nəzər-

²⁸ تأليف الشيخ مصطفى الغلاييني، كتاب النحو - جامع الدروس العربية، الجزء الأول، الطبعة الثامنة والعشرون، منشورات المكتبة العصرية، بيروت، 1993، 902ص

²⁹ تأليف الدكتور الطاهر خليفة القراضي، الاسس النحوية والاملائية في اللغة العربية، الطبعة الاولى، الدار المصرية اللبنانية، 2002، 226ص

³⁰ arabic.desert-sky.net/g_cases.html

³¹ Abbasova, E. A. Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyası // –Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2016. № 1, – s.181-189.

³² El-Dahdah, A. The Future of Arabic Grammar: A Social Imperative / A. El-Dahdah. – North Carolina: Lulu.com, an onlin self-publishing – 2013. – 492 p.

də tutulur. Belə ki, sonu “dammə” (◌) ilə bitən feillər mərfu, sonu “fəthə” (◌) ilə bitən feillər mənsub və sonu “sükunla” (◌) bitən feillər isə məczum adlandırılır³³ İsimlərdən fərqli olaraq feillərdə cərr halı olmur. Məs.: 1) أكتب رسالة -Mən məktub yazıram; 2) أريد أن أكتب رسالة – İstəyirəm bir məktub yazam; 3) لم أكتب إلى صديقنا -Dostumuza yazmadım;

Ərəb dilində məczum olan feillər hər zaman semantik baxımdan şərt bildirmir, məczum formada olan feil, bəzən məzmun etibarilə nəqli keçmiş zamanın inkarını bildirir. Fikrimizcə, feilin cəzm halı şərti olaraq belə adlandırılır. Çünki məzmunca nəinki nəqli keçmiş zamanı bildirən feil, həmçinin feilin əmr şəkli də formaca məczum olur. Aşağıdakı nümunələrdə “cəzm”in müxtəlif semantik variantlarına rast gəlmək olar: إِلا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا

“Əgər siz ona kömək etməsəniz, Allah ona yardım etmişdir. Bir zaman kafirlər onu iki nəfərdən biri olaraq çıxarmışdılar. O ikisi mağarada idi. O dostuna: “Kədərələnmə, çünki Allah bizimlədir”-dedi. Ona görə də Allah onun üzərinə bir sükunət yağdırdı, onu sizin görmədiyiniz bir ordu ilə dəstəklədi...”

Bu nümunədə نصر feili إن şərt ədati vasitəsilə şərt şəklinə salınmış feil olmaqla həm semantik, həm də qrammatik baxımdan şərti təmsil edir. Çünki ikinci şəxsin cəmində olan feilin şərt şəkli “و” ilə təmsil olunur. حزن feili isə formal olaraq cəzmi xatırlatsa da, məzmunca əmr bildirir.

Onu da qeyd edək ki, ərəb dilində feilin arzu və şərt şəkilləri Azərbaycan dilinə müxtəlif cür tərcümə edilir³⁴.

Ərəb dilində *adlıq*, *yiyəlik*, *təsirlilik* kimi morfoloji hallar haqqında bəhs edilsə də, bu dildə mövcud olan və analitik üsulla ifadə olunan *yönlük*, *yerlik*, *birgəlik* və *çıxışlıq* kimi semantik halların adları çəkilir. Müxtəlif prepozisiyaların obyektivi olan yiyəlik hala salınmış söz onu idarə edən bu prepozisiyaların təsiri ilə məzmunca yiyə-

³³ El-Dahdah, A. The Future of Arabic Grammar: A Social Imperative / A. El-Dahdah. – North Carolina: Lulu.com, an onlin self-publishing – 2013. – 492 p.

³⁴ Məmmədov, Ə. Ərəb dili / Ə. Məmmədov. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2013. – 712 s.

lik, yönlük, yerlik və çıxışlıq, hətta birgəlik halı ifadə edə bilir. Müvafiq misallara nəzər salaq: إلى البيت – evə; في البيت – evdə; من البيت – evdən; لِلْبَيْتِ evin, ev üçün; مَعَ الْمُدْرَسِ müəllimlə, müəllimlə birlikdə; بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ ərəb dilində, ərəb dili vasitəsilə və s.

Ç.Filmor belə hesab edir ki, ingilis dilindəki prepozisiyalar, yaxud yapon dilindəki postpozisiyalar latın dilində olduğu kimi morfoloji hal affikslərinin analoqlarıdır. Ona görə də, onlar hal anlayışına daha geniş mənə yükləyirlər³⁵.

Onun bu fikri ilə tamamilə razılaşaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əgər prepozisiya və postpozisiya kimi, adpozisiyalar hal anlayışına daha geniş mənə yükləmə qabiliyyətinə malikdirsə, deməli, ərəb dilində istifadə olunan prepozisiyaların köməyi ilə əmələ gətirilən, lakin indiyə qədər izah edilməyən çıxışlıq, yerlik, yönlük, birgəlik kimi semantik hallardan bəhs etmək olar.

R. Hasselbaxın da qeyd etdiyi kimi ərəb dili də daxil olmaqla, sami dillərində adpozisiyalar mühüm rola malikdir. Adətən, onları analitik hal əlamətləri hesab edirlər. Həm sintetik, həm də analitik hal əlamətlərinə, yəni sintaktik əlaqələri müəyyən edən hal fleksiyasına və adpozisiyalara malik olan sami dillərində adpozisiyalar hal fərqlərini flektiv sistemdən daha aydın şəkildə ifadə edir³⁶.

Beləliklə, biz ərəb dilində halları mərkəzi və periferik olmaqla iki qismə ayıra bilərik: a) adlıq, ziyəlik və təsirlik halları əsas hallar olduğu üçün *mərkəzi hallar*; b) çıxışlıq, yerlik, yönlük və birgəlik halları isə ikincidərəcəli hallar olduğu üçün *periferik hallar* hesab etmək olar. Nəticə etibarilə, deyə bilərik ki, ərəb dilində üçü qrammatik-semantik, dördü isə yalnız semantik olmaqla cəmi yeddi hal vardır.

Təbii ki, bu iki qrupu adlandırmaq üçün istifadə etdiyimiz “mərkəzi hal” və “periferik hal” kimi ifadələri linqvistikada hallar üçün ilk istifadə edən biz deyilik. Bu haqda müasir linqvistika kitablarında tez-tez rast gəlmək olar. Lakin ərəb dili halları üçün belə bir bölgü ilk dəfə bizim hazırkı tədqiqatımızda aparılır.

³⁵ Fillmore, Ch. The Case for Case / Ch. Fillmore. London: Eric Document Service, – 1968. – 88 p.

³⁶ Hasselbach, R. Case in Semitic: Roles, Relations, and Reconstruction / R. Hasselbach. – Oxford: OUP, – 2013. – 353 p.

“Studies in African Linguistic Typology” kitabında da qeyd olunduğu kimi ikincidərəcəli hallar ona görə periferik hallar adlanır ki, onlar məkan, istiqamət, vasitə və s. kimi semantik rolları ifadə etmək üçün produktiv strategiyalar kimi adpozisional frazalarda ortaya çıxır³⁷.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “Azərbaycan və ərəb dillərində halların diaxronik, komparativ və kontrastiv tipologiyası” adlanır. Bu fəsil doqquz yarım fəsil və paraqraflardan ibarətdir.

Birinci yarım fəsil “Müqayisəli-tarixi metodun nailiyyətləri”, ikinci yarım fəsil “Diaxronik tipologiya”, üçüncü yarım fəsil “Komparativ və internal rekonstruksiya metodları”, dördüncü yarım fəsil “Ərəblərin dil və dilçilik haqqında görüşləri”, beşinci yarım fəsil “Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair yazılmış ilk əsərlər”, altıncı yarım fəsil “Şumer və qədim türk dillərində bənzər hal əlamətləri”, yeddinci yarım fəsil “Ərəb və Azərbaycan dillərində halların diaxronik və komparativ tipologiyası”, yedinci yarım fəslin birinci paraqrafı “Adlıq hal” adlanır. Bu paraqrafda qeyd etmişik ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində adlıq hal hər zaman sıfır şəkilçili olsa da, ərəb dili də daxil olmaqla sami dillərində adlıq halın spesifik şəklı əlaməti olmuşdur. Türk dillərinin sıfır şəkilçili adlıq halı Şumer dilindəki absolyut hala uyğun gəlir. Adlıq halla bağlı nadir bir fakta S. Əlizadənin “Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili” adlı kitabında rast gəlirik. Müəllif yazır: ““Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə onlarca cümlədə subyekt məzmunlu söz təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmişdir. Bu vəziyyətlə hal şəkilçisi təsirlik mənasına neytral mövqə tutur. Hələlik Azərbaycan və başqa türk dillərinin abidələrində bu maraqlı hadisəyə təsadüf olunmamışdır. Müvafiq nümunələri orijinala (farscası ilə) müqayisədən aydın olur ki, “təsirlik-adlıq” hala aid faktlar fars dilinin tərcümə təzahürü deyildir. Məs.: ... atamun ölən çağı *dilini* bağlandı (Şüh. 331 b); bu gün mənüm *Səkinəmnı* yetim olacaqdır (Şüh. 285 a); dəniz üstündən bir *kışiyi* gözükdı (Ş. Səfi təz. 129) və s.”³⁸. Deməli, çox nadir də

³⁷ Voeltz, F. Studies in African Linguistic Typology / F. Voeltz. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, – 2005. – 426 p.

³⁸ Əlizadə, S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili / S. Əlizadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, – 1985. – 88 s.

olsa, bu bir faktdır ki, adlıq hal təsirlik halın morfoloji əlaməti ilə də işlənib.

Yeddinci yarımfəslin ikinci paragrafı “Yiyəlik hal” adlanır. Türk dillərində ən qədim hallardan biri hesab olunan yiyəlik hal ərəb dilindəki kimi müəyyənlikdə şəkli əlamətə malik olmuşdur. Lakin qeyri-müəyyən yiyəlik hal ərəb və digər sami dillərindən fərqli olaraq türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sıfır şəkilçili hal kimi xarakterizə olunur. Diaxronik inkişafında bu hal suffiksinin tərkib hissəsi olan velyar n samiti (sağır nun) yerini bu gün ədəbi dilimizdə işlətdiyimiz n samitinə vermişdir.

Yeddinci yarımfəslin üçüncü paragrafı “Yönlük hal” adlanır. Alman dilçisi E. Marcel yazır: “Qədim türk dili çox zəngin hal sisteminə malikdir”³⁹. O, bildirir ki, qədim türk dilinin bütün variantları və mərhələlərində yönlük hal –ka suffiksi ilə verilir. –ka ilə yanaşı –ğa variantına da rast gəlinir. Lakin qədim türk dillərində –ğa variantı ilə bağlı faktların zəif olduğu bildirilir. Yenisey yazılarında rast gəlinən yönlük hal da –ğa sonluqludur: “*Beş yegirmi yaşında tavgaç kanğa bardım*”⁴⁰.

T. Tekin bu halı dative-locative adı altında izah edir. O yazır ki, dativ-lokativ hal –qa/ –kə və –a/ə suffiksləri ilə formalaşdırılır (*at-qa* (ad-a); *ögüz-ka*). Müəllif burada dativ-lokativ hal suffiksləri içərisində –qa/kə variantının, işlənmə tezliyinə görə, daha öndə olduğuna işarə edir. Bunlar sadə stəmlərə qoşulur. Üçüncü şəxs mənsubiyyət suffiksi qəbul etmiş stəmlər dativ-lokativ halda –ña, –ñä suffiksi ilə işlənir (başın-ña).⁴¹

Deməli, abidələrin dilində bu hal sinkretik hal kimi mövcud olmuşdur. Yəni yönlük və yerlik hal məzmunlarını özündə birləşdirmişdir.

Ə. Rəcəbli tədqiqatçıların qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki qohum halın – yönlük və istiqamət hallarının olduğundan bəhs etdiklərini bildirir. Oradakı izahdan belə anlaşılır ki, istiqamət halı

³⁹ Marcel, E. A Grammar of Old Turkic / E. Marcel. – Leiden: Brill, – 2004. – 575 p.

⁴⁰ Marcel, E. A Grammar of Old Turkic / E. Marcel. – Leiden: Brill, – 2004. – 575 p.

⁴¹ Tekin, T. A Grammar of Orkhon Turkic. – Abingdon-on-Thames: Routledge, – 1997. – 428 p.

yalnız *istişamət*, *yer*, *cəhət* adı bildirən isimlərə qoşulan *-ya*, *-yə* ilə işlənən haldır⁴².

Fikrimizcə, bir hal əlamətinin variantlılığına görə onu iki ayrı hal hesab etmək doğru deyil. Ona görə ki, belə bir adlandırma bu gün bizim *-a²* suffiksini yönlük, bu suffiksin saitle bitən sözlərlə işlənən variantını (*-ya²*) isə *istişamət* halı adlandırmağımız qədər yanlış hesab olunur. Çünki bu ikisi ayrı-ayrı hal əlaməti kimi qəbul olunmur, sadəcə, biri digərinin variantı hesab olunur.

T. Tekin *-ğaru/ğeri*, *-arü/-əri*, *-naru/-nəri* suffiksli isimləri direktiv hal (*istişamət* halı) başlığı altında təqdim edir. Müəllif qeyd edir ki, *istişamət* halı hərəkətin *istişamətini* bildirir və adverbial tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir: məsələn, *önrə türk qayan-yaru süləlim*⁴³.

Fikrimizcə, “*istişamət*” və “*yönlük*” hallar eyni tematik rolları təqdim edir. Burada fərq yalnız morfoloji əlamətdə ortaya çıxır ki, bunu da *fərq yox*, *variantlılıq* adlandırsaq, daha düzgün olar. Çünki *-ra* və *-rı* affikslərinin bir gəndən olduğu qəbul edilir. Bu haqda yazılır: “Türk dillərinin affikslərində a:ı ablautu tez-tez müşahidə edildi-yinə görə *-ra* və *-rı* affikslərini və onların *-rə* və *-ri* variantlarını genetik baxımdan eyni saymaq olar.”⁴⁴

Görünür, bu incəliklərə görə tədqiqatçılar *-ğaru/ğeri*, *-arü/-əri*, *-naru/-nəri* ilə düzələn varianta “*istişamət*”, yerdə qalanlarla əmələ gələnə isə “*yönlük*” adı vermişlər.

Bu affiks variantlarını yönlük halın əlaməti kimi təqdim edirlər (*-a* şəkilçili yönlük hal; *-ka* şəkilçili yönlük hal; *-ra/rə*, *-rı/-ri* şəkilçili yönlük hal; *-ça/-çə* şəkilçili yönlük hal)⁴⁵. Bundan başqa, “*-n* şəkilçili yönlük hal” haqqında da bəhs edilir və buna aid nümunələr də təqdim

⁴² Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə / Ə. Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 648 s.

⁴³ Tekin, T. A Grammar of Orkhon Turkic. – Abingdon-on-Thames: Routledge, – 1997. – 428 p.

⁴⁴ Serebrennikov, B.A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası / B. A. Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva. – Bakı: Səda, – 2002. – 381 s.

⁴⁵ Yənə orada

edilir: mağan (məənə), sağan (səənə), oğan (ona), buğan (buna)⁴⁶. T. Tekin də –a² suffiksinin daha qədim olduğu qənaətindədir⁴⁷.

Şəxsi müşahidəmizə əsaslanaraq qeyd edək ki, türkiyə türkcəsində –ğa/ –ğə variantları hələ də işlənməkdədir. Bunlar da, müvafiq olaraq, “a” və “e” kimi tələffüz edilir. Bundan başqa, –a/e və –ya/ye variantları da hazırda türkiyə türkcəsində qorunub-saxlanır.

Yeddinci yarımfəslin dördüncü paraqrafı “Təsirlik hal” adlanır. Tədqiqatçılar qədim türk dili abidələrinin dilində təsirlik halın morfoloji əlaməti kimi –γ/–g, nadir hallarda isə –nı/–ni suffikslərini müəyyən edirlər. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik halın morfoloji əlaməti olan sözün yiyəlik hal mövqeyində, yiyəlik halın morfoloji əlaməti olan sözün isə təsirlik hal mövqeyində işləndiyi məqamlara təsadüf edilir⁴⁸.

Ə. M. Dəmirçizadə bildirir ki, saitle bitən isimlərdə təsirlik hal şəkilçisi söz kökünə bu günkü ədəbi dilimizdə və canlı dilimizin bir çox şivəsində “-n” samiti ilə bitişdirildiyi halda “Kitabi-Dədə Qorqud”da bəzi şivələrimizdə olduğu kimi, “y” ilə bitişdirilmişdir, məs.: qarğa-yı; yazu-yı və s.⁴⁹

Sami dillərində –ə/a sonluğu ilə düzələn təsirlik hal akkad, uqarrit, klassik ərəb və digər qədim sami dillərində multifunksional xarakterə malik olmuşdur. Bu dillər arasında təsirlik halın ən çox funksional olduğu dil klassik ərəb dilidir⁵⁰.

Yeddinci yarımfəslin beşinci paraqrafı “Lokativ-terminativ və ablativ” adlanır. İ. Dyakanova görə sami dillərində lokativ-terminativ və dativ hala da rast gəlinir. Lokativ-terminativ akkad dilində və amorit dilində –iş, digər qərb qrupu eblait, uqarrit, ibri və epiqrafik cə-

⁴⁶ Serebrennikov, B.A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası / B. A. Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva. – Bakı: Səda, – 2002. – 381 s.

⁴⁷ Tekin, T. A Grammar of Orkhon Turkic. – Abingdon-on-Thames: Routledge, – 1997. – 428 p.

⁴⁸ Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə / Ə. Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 648 s.

⁴⁹ Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili / Ə. Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999, – 140 s.

⁵⁰ Hasselbach, R. Case in Semitic: Roles, Relations, and Reconstruction / R. Hasselbach. – Oxford: OUP, – 2013. – 353 p.

nubi ərəb dili kimi sami dillərində isə -aş > -ah > -ā sonluğu ilə mövcud olmuşdur.⁵¹

E. Marsel qədim türk dillərində lokativ (yerlik) hal əlaməti olan *-da* suffiksinin bəzən ablativ (çıxışlıq) hal funksiyasında çıxış etdiyini bildirir.⁵²

T. Tekin çox güman ki, məhz bu səbəbdən yerlik və çıxışlıq halları bir ad altında təqdim edərək yazır: “Lokativ-ablativ hal $-da^2$, $-ta^2$ suffiksləri ilə formalaşdırılır. Sonu saitlə və l, n, r-dən başqa samitlərlə bitən stəmlər $-da^2$ ilə işlənir. (Bir-iki istisna ilə) sonu l, n, r-lə bitən stəmlər isə $-ta^2$ ilə işlənir. Ablativ hal nadir hallarda $-dın/ -din$; $-dan^2$ suffiksləri ilə də düzəldilir.”⁵³

Dilimizdə işlənən çıxışlıq halın arxaik variantı olan *-ta* sonluğu ilə şumer ablativ halı paralelliyə malik olmuşdur. O. Ditsin araşdırmasından da gördüyümüz kimi, Şumer dilində də çıxışlıq hal *-ta* sonluğu ilə verilmişdir. Məs.: *eri-ta* (şəhər-dən)⁵⁴. Bu da *-ta* suffiksinin çıxışlıq məzmunu bildirməsinin qədim tarixə malik olmasını göstərir. Sonradan, tədricən bu suffiks *-dan* formasını almışdır. Buradan da belə anlaşılır ki, ablativ hal sinkretik hal olub, yerinə görə fərqli hal rollarına malik olmuşdur.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində komitativ, instrumental və ekvativ hallarının mövcudluğundan da bəhs edilir. Komitativ hal *-liyə* və *-ligü* ilə düzəlir, kimlə birlikdə? nə ilə birlikdə? suallarından birinə cavab verir. Məs.: *qorıyu eki üç kişiligü təzip bardı*. (Onların himayədarı üç nəfərlə birlikdə qaçıb aradan çıxdı.) Ekvativ hal *-ça/-çə* ilə düzəlir, müqayisə bildirir. Məs.: *Türgis qayan susi bolçuda otça borça kälti*. Instrumental hal isə *-n* ilə düzəlir. Məs.: *bir əriq oquñ urti*.⁵⁵

⁵¹ Diakonoff, İ. M. *Afrasian languages* / İ. Diakonoff. – Moscow: Nauka publishers, Central Department of Oriental Literature, –1988. – 145 p.

⁵² Marcel, E. *A Grammar of Old Turkic* / E. Marcel. – Leiden: Brill, – 2004. – 575p.

⁵³ Tekin, T. *A Grammar of Orkhon Turkic*. – Abingdon-on-Thames: Routledge, – 1997. – 428 p.

⁵⁴ Dietz, O. *Sumerian Grammar* / O. Dietz. – Leiden: BRILL, – 2003. – 215 p.

⁵⁵ Tekin, T. *A Grammar of Orkhon Turkic*. – Abingdon-on-Thames: Routledge, – 1997. – 428 p.

Üçüncü fəslin səkkizinci yarımfəsli “Azərbaycan və ərəb dillərində münadə” adlanır. “Münadə”, bəzən də “əl-münadə” adlanan hal tarixən Azərbaycan dilinin hal kateqoriyasının bir ünsürü olmuşdur. Ərəb dilində xitabların yaranmasında halların mühüm əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, “münadə” ismin halları başlığı altında öyrənilmir və hal kateqoriyasına daxil edilmir. Ancaq Azərbaycan dilində isə tarixən onlar ismin halları başlığı altında öyrənilirdi. Qənaətimizə görə, Azərbaycan dili hal kateqoriyasından münədə halını haqlı olaraq çıxarmışlar. Çünki o, cümlədəki digər sözlərlə heç bir sintaktik əlaqə yarada bilmir. Belə olan halda Azərbaycan dilində münadənin hal kateqoriyasına daxil edilməsi doğru hesab olunur.⁵⁶

Üçüncü fəslin doqquzuncu yarımfəsli “XVII-XIX əsr Qərb mənbələrində Türk-Azərbaycan dilinə dair qrammatika kitablarında hal tədqiqatları” adlanır. XVII-XIX əsrlərdə Avropada latın, fransız, rus, türk, italyan, ingilis və s. dillərdə Türk-Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair bir sıra dəyərli əsərlər qələmə alınmışdır. Latın dilində H.Miqiza, F.Meninski, fransız dilində J.Holderman, J.Prendl, M. Viqye, A.Jober, Jan-Şarl dö Bess, V.Lötelye, A.Fayzmayer, L.Dübö, Şarl Vyot, M.Nassif, ingilis dilində A.Davids, italyan dilində Pietro della Valle, K. Komidas və digərlərini buna misal göstərmək olar. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının əks olunduğu ilk əsər hesab olunan “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (I nəşr 1839, II nəşr 1846 “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adı ilə) da dövrə təsadüf edir. Lakin sözün əsl mənasında, Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasına gedən yol məhz adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin, xüsusən, J. Holderman, M.Viqye, K.Komidas, A.Jober, A.Davids, A. Fayzmayerin əsərlərindən keçir. Bu mənbələr indiyədək xüsusi tədqiqata cəlb olunmadığından həmin mənbələrdə hal kateqoriyasının müqayisəli araşdırılması, fikrimizcə, Azərbaycan dilçiliyi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırkı paraqrafda hal kateqoriyasını araşdırarkən, adıçıkılən müəlliflərin əsərlərinə müraciət etməklə yanaşı, bu adları elm ictimaiyyətimizə

⁵⁶ Abbasova, E. A. Azərbaycan və ərəb dillərində münadə // –Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. №17. – s. 104-109.

ilk tanıdan İ.Abbasovun “Mirzə Kazımbəyin Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”nın tərcümə, tədqiq və şərh” kitabından da lazımi şəkildə faydalanmışıq. Biz bu yarım fəsildə ənənəvi ərəb qrammatikasına əsaslanaraq tarixən dilimizin hallarını adlandırmaq üçün işlədilən ərəb mənşəli terminlərin izahını verməyə çalışmışıq.

“Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının diaxronik aspektləri” adlı dissertasiya işində aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Hal kateqoriyası Azərbaycan dilində xüsusi, ərəb dilində ümumi qrammatik kateqoriyadır. Çünki Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ərəb dilində adqruplu bütün sözlər öz sintaktik mövqeyində hallanma qabiliyyətinə malikdir.

2. Ərəb dilindəki “məhəlli irab” adlanan hallanma növü *abstrakt* haldır. Ərəb dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində hallar daha çox morfoloji hala uyğun gəlir. Lakin dilimizdə qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri müəyyən yiyəlik halları abstrakt hallar hesab etmək olar. Çünki burada da hal əlamətləri açıq təzahür etmir, halların semantikasi isə kontekstdən anlaşılır.

3. Yazıda diakritik işarələr və ya hal morfemlər buraxılmış olsa da, heç bir dili dərin hallarsız təsəvvür etmək olmaz. Çünki hal təkcə işarəvi xarakter daşımır. Səthi struktur forma, dərin struktur isə məzmunla əlaqədardır, beləliklə, hallar semantik əlaqələri və funksiyaları ifadə etdikdə dərin strukturları bildirir və semantik səciyyə daşıyır, morfoloji formaları ifadə etdikdə isə səthi strukturlarla bağlı olub sintaktik xarakter daşıyır.

4. Hallara – semantik rollara, tematik əlaqələrə və s. yanaşma insan idrakındakı kateqoriyaları əks etdirmək prosesi ilə birbaşa əlaqədar olduğundan dərin hallar koqnisiya ilə bağlıdır.

5. Semantik və ya tematik rollar bütün dillər üçün universal və sabit xarakter daşıyır. Müxtəlif dillərdə hal kateqoriyasında mövcud olan fərq yalnız morfoloji səviyyədə ortaya çıxır.

6. Ərəb dilində üçü (adlıq, təsirlik, yiyəlik) əsas (mərkəzi), dördü (çıxışlıq, yerlik, yönlük və birgəlik) isə ikincidərəcəli (periferik) olmaqla cəmi yeddi hal var. Beləliklə, ərəb dilində hal ierarxiyası aşağıdakı kimi təzahür edəcək: adlıq → təsirlik → yiyəlik → yönlük → yerlik → çıxışlıq → birgəlik. Ərəb dilində adlıq, yiyəlik və

təsirlik hallar qrammatik-semantik, çıxışlıq, yerlik, yönlük və birgəlik isə yalnız semantik hallardır.

7. Şumer dilinin bəzi hal əlamətləri qədim türk dilinin hal əlamətlərinə mütabiqdir. Bu paralellər aşağıdakı şəkildə təzahür edir: absolyut – adlıq (–); dativ – yönlük (r(a)); ablativ – çıxışlıq (ta); direktiv – istiqamət (e).

8. Sami dillərindən olan akkad və finikiya dillərində də söz sonlarındakı qısa saitlərin itməsi kimi fonoloji proseslər hal sonluqlarının itməsi ilə nəticələnmişdir. Bunun səbəbi isə kros-linqvistik sinkretikləşmə fenomeninin təsiri olmuşdur.

9. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində adlıq hal hər zaman sıfır şəkilçili olsa da, ərəb dili də daxil olmaqla sami dillərində adlıq halın spesifik şəkli əlaməti olmuşdur.

10. Türk dillərində ən qədim hallardan biri sayılan yiyəlik hal ərəb dilində olduğu kimi müəyyənlikdə şəkli əlamətə malik olmuşdur. Lakin qeyri-müəyyən yiyəlik hal ərəb və digər sami dillərindən fərqli olaraq türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sıfır şəkilçili hal kimi xarakterizə olunur. Diaxronik inkişafında bu hal suffiksinin tərkib hissəsi olan velyar *ñ* samiti (sağır nun) yerini bu gün ədəbi dilimizdə işlətdiyimiz *n* samitinə vermişdir.

11. Qədim türk abidələrinin dilində yönlük hal sinkretik hal kimi mövcud olmuşdur. Yəni yönlük və yerlik hal məzmunlarını özündə birləşdirmişdir.

12. Türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dilindəki dativ halın arxaik əlamətinin variantlarından olan *-ra* suffiksi şumer dilində də dativ hal üçün istifadə edilib. Belə hesab etmək olar ki, kökü şumer dilinə gedib çıxan *-ra* suffiksinin tarixi inkişafı nəticəsində *r* samiti düşmüş və *-a* qalmışdır ki, o bu gün də dilimizdə işlənir.

13. Müasir Azərbaycan dilində yönlük halın morfoloji göstəricisi olan *-a²* suffiksi çox qədim köklərə malikdir. Digər arxaik sinonimləri ilə müqayisədə, *-a²* (saitlə bitənlərlə *-ya²*) suffiksinin daha sadə morfoloji quruluşa malik olması və daha rahat tələffüz edilməsi kimi faktlar onun bu gün də dilimizdə öz varlığını qoruyub saxlamasına səbəb olmuşdur.

14. Dilimizdə işlənən qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri-müəyyən yiyəlik hallar səthi strukturda adlıq hal kimi təzahür edən abstrakt hallardır. Ablativ hal sinkretik hal olub, yerinə görə fərqli hal rollarına malikdir.

15. Çox nadir də olsa, bu bir faktdır ki, Azərbaycan dilində adlıq hal təsirlik və yiyəlik halın morfoloji əlaməti ilə də işlənib.

16. Ərəb dilində də bir sıra tematik rollar həm qrammatik rollardan, həm də morfoloji hallardan fərqlənir. Məsələn, morfoloji hal kimi yiyəlik halda olan bir söz fərqli tematik rollara malik ola bilər, bu zaman səthi strukturda hal sinkretikliyi özünü göstərir ki, bunun nəticəsində də periferik hallar əmələ gəlmiş olur.

17. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində “istişamət” və “yönlük” hallar eyni tematik rolları təqdim edir. Burada fərq yalnız morfoloji əlamətdə ortaya çıxır ki, bunu da *fərq yox, variantlılıq* adlandırsaq, daha düzgün olar. Çünki –ra və –rı affikslərinin bir gəndən olduğu qəbul edilir.

18. Ərəb dilində nüvə rollar və əlaqələr hal sonluqları ilə müəyyən olunursa, periferik rollar prepozisiyalar vasitəsi ilə göstərilir.

19. Azərbaycan dilində hər bir tematik rol öz qrammatik halı vasitəsi ilə ifadə olunur. Lakin bir hal müxtəlif tematik rollara malik ola bilər. Məsələn, yönlük halın şəkli əlamətləri yön, istiqamət, tərəf, səmt, məkan məzmunu ilə yanaşı, məsdərlərlə işləndikdə məqsəd bildirir. Buna həm müasir dilimizdə, həm də tarixi mənbələrdə rast gəlmək olar.

Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və ərəb dillərində linqvistik universalilər // Akad. A.Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransın materialları, 24-25 aprel, Bakı, 2017, s. 415-418.

2. Azərbaycan və ərəb dillərində izafət anlayışı: *diaxronik yanaşma* // Filologiya məsələləri, Azərbaycan MEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, №14, Bakı-2018, s. 175-179.

3. Ərəb dilində hallanan, yaxud hallanmayan nominal və qeyri-nominal elementlər // Filologiya məsələləri, Azərbaycan MEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, №16, Bakı-2018, s. 113-118.

4. Hal nəzəriyyələri // Dilçilik İnstitutunun Əsərləri № 02, “Elm və Təhsil” Bakı-2018, s. 284-290.

5. Azərbaycan və ərəb dillərində münadə // Filologiya məsələləri, Azərbaycan MEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, №17, Bakı-2018, s. 104-109.

6. The confrontative approach to the case category in the languages of Azerbaijani and arabic // Научный аспект № 3 – Самара: Изд-во ООО «Аспект», 2018. – Т1. – с. 46-54.

7. Azərbaycan və ərəb dillərində adlıq halın diaxronik aspektləri // Filologiya məsələləri, Azərbaycan MEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Elm və Təhsil”, №19, Bakı-2018, s. 189-193.

8. The nominative case in Arabic and Azerbaijani: a synchronic, diachronic and confrontative approach // IV Beynəlxalq Elmi Praktiki Konfrans 19 avqust, Moskva, 2019, s. 79-83.

9. XVIII-XIX əsr qərb mənbələrində Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair kitablarda hal tədqiqatları” // İmadəddin Nəsiminin 650 illiyinə həsr olunmuş “İmadəddin Nəsiminin poetik dili və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri” Respublika elmi konfransın materialları, Bakı, 2019.

10. Azərbaycan və ərəb dillərində morfoloji hal, hal rolları və hal əlaqələri // Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Dilçilik araşdırmaları, “M Dizayn” MMC Nəşriyyatı Poliqrafiya müəssisəsi. № 02, Bakı – 2021, s. 112-117

11. Abbasova, E. The Comparison of accusative case In Azerbaijani and Arabic // – Italy: Annali d’Italia. Chief editor: Cecilia Di Giovanni, – 2022, № 30, – p. 43-44.

Dissertasiyanın müdafiəsi 31 may 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.04.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 35,094
Tiraj: 100